

(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद.)

१९-२-४७०-४७९

राम पदारथ महातो

वि.

मिश्री सिंग आणि अन्य

(न्यायमूर्ती पी. बी. गजेंद्रगडकर, न्यायमूर्ती ए. के. सरकार आणि न्यायमूर्ती के. एन. वांचू.)

निवडणूक - अपात्रता - अन्नधान्याच्या साठ्यासाठी सरकारशी करार - सरकारद्वारे हाती घेतलेल्या सेवांच्या कामगिरीसाठी का - लोकप्रतिनिधीत्व अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा ४३) कलम ७ (डी)

अपीलकर्ता संयुक्त हिंदू कुटुंबातील सदस्य होता जो बिहार सरकारसोबतच्या करारानुसार धान्याच्या सरकारी साठेबाजांचा व्यवसाय करतो. अपीलकर्त्याचे बिहार विधानसभेच्या निवडणुकीसाठी नामांकन लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५१ च्या कलम ७(डी) नुसार अपात्र ठरविण्यात आले होते कारण त्याला बिहार सरकारने हाती घेतलेल्या सेवांच्या कामगिरीसाठी करारामध्ये स्वारस्य होते. अपीलकर्त्याने असे म्हणणे मांडले की बिहार सरकारने हाती घेतलेली सेवा ही धान्य पुरवठा योजनेअंतर्गत अन्नधान्याची विक्री होती आणि करार अशा अन्नधान्याच्या विक्रीसाठी नव्हता आणि त्याला कलम ७(डी) च्या तरतुदी लागू नाही.

निर्णय दिला की, करार सरकारने हाती घेतलेल्या कोणत्याही सेवेच्या कामगिरीसाठी (कामासाठी) नव्हता आणि अपीलकर्त्याला कलम ७ (डी) अंतर्गत अपात्र ठरविण्यात आले नव्हते. निक्षेप करार ज्याने निक्षेपग्राहीवर त्याच्या गोदामात धान्याचा साठा आणि साठवणूक करण्याचे बंधन लादले तो धान्य विक्रीच्या सेवेच्या उद्देश्यासाठी करार नव्हता जो सरकारने हाती घेतला होता. सरकारने धान्य पुरवठा करण्याचे काम हाती घेतले होते परंतु करार धान्याच्या पुरवठ्यासाठी नव्हता .

एन. सत्यनाथन वि. के. सुब्रमण्यम , [१९५५] २ एस. सी. आर ८३ आणि व्ही.व्ही. रामास्वामी वि. निवडणूक न्यायाधिकरण, तिरुनेलवेली, (१९३३) ८ ई. एल. आर. २३३, उल्लेखनीय.

दिवाणी अपील अधिकारक्षेत्र : दिवाणी अपील क्र. ३८८/ १९६०.

निवडणूक अपील क्र. १०/१९५८ मध्ये पाटणा उच्च न्यायालयाने दिनांक ३ फेब्रुवारी, १९५९ रोजी पारित केलेल्या न्यायनिर्णय आणि आदेशावरून विशेष अनुमतीद्वारे अपील.

एस. पी. वर्मा, अपीलकर्त्यासाठी.

एल. के. झा आणि डी. गोवर्धन, उत्तरवादी क्र. १ साठी.

एल.के. झा आणि के.के. सिन्हा, उत्तरवादी क्र. २ साठी.

१७ नोव्हेंबर, १९६० . न्यायालयाचा न्यायनिर्णय न्यायमूर्ती गजेंद्रगडकर यांनी दिला.

अपीलकर्ता राम पदारथ महातो लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम १९५१ चे कलम ७ (डी) (यानंतर अधिनियम संबोधतात) ? अंतर्गत बिहार विधानमंडळाच्या सदस्यत्वासाठी अपात्र ठरला. विशेष अनुमतीद्वारे प्रस्तुतच्या अपीलमधील आमच्या निर्णयासाठी उद्भवलेला हाच छोटा प्रश्न आहे. अपीलकर्ता राज्य विधानसभेसाठी बिहारमधील दरभंगा जिल्ह्यातील दलसिंगसराय मतदारसंघातील राज्य उमेदवारांपैकी एक होता. सदर मतदारसंघ हा दुहेरी-सदस्यीय मतदारसंघ आहे ; बिहार विधानसभेत दोन सदस्यांची निवड करणे आवश्यक होते, एक सर्वसाधारण आणि दुसरा अनुसूचित जातींसाठी राखीव जागेसाठी. असे दिसून येते की या मतदारसंघाने १९ जानेवारी, १९५७ रोजी मतदारांना सदस्य निवडण्याचे आवाहन केले होते. २९ जानेवारी, १९५७ ही उमेदवारी अर्ज भरण्याची अंतिम तारीख निश्चित करण्यात आली होती. अपीलकर्त्याने २८ जानेवारी, १९५७ रोजी आपला उमेदवारी अर्ज दाखल केला आणि दुसऱ्या दिवशी इतर सात सदस्यांनी आपले उमेदवारी अर्ज दाखल केले. १ फेब्रुवारी, १९५७ रोजी अपीलकर्त्याने दाखल केलेले नामनिर्देशनपत्र निवडणूक अधिकारी यांनी दोन कारणास्तव फेटाळले ; त्यांनी निर्णय दिला की अपीलकर्ता सहकारी संस्थांचा निरीक्षक असल्याने तो संबंधित वेळी सरकारी नोकर होता आणि त्यामुळे त्याला निवडणुकीसाठी उभे राहण्यास अपात्र ठरविण्यात आले. त्यांना असेही आढळले की अपीलकर्ता संयुक्त आणि अविभाजित हिंदू कुटुंबाचा सदस्य होता जो बिहार सरकार आणि नेबी महटन बिशुंदयाल महातो - संयुक्त कुटुंबातील एक व्यवसाय संस्था यांच्यातील करार अंतर्गत धान्याचा साठा करणारा म्हणून सरकारचा व्यवसाय करत होता. त्यानंतर निवडणूक रीतसर पार पडली आणि श्री मिश्री

सिंग आणि श्री बलेश्वर राम, उत्तरवादी क्र. १ आणि २ यांना अनुक्रमे सर्वसाधारण आणि राखीव जागेवर रीतसर निवडून आल्याचे घोषित करण्यात आले होते. या निवडणुकीच्या वैधतेला अपीलकर्त्याने त्याच्या निवडणूक याचिका क्र. ४२८/१९५७ द्वारे आव्हान दिले होते. या याचिकेत अपीलकर्त्याने रीतसर निवडून आलेले घोषित केलेले दोन उमेदवार आणि निवडणूक लढविलेल्या इतर पाच उमेदवारांना आव्हान दिले. निवडणूक न्यायाधिकरण समोर अपीलकर्त्याने विनंती केली की तो संबंधित वेळी बिहार सरकारच्या नोकरीत नव्हता. अपीलकर्त्याने निदर्शनास आणून दिले की त्याने १३ जानेवारी, १९५७ रोजी त्याच्या नोकरीचा राजीनामा दिला होता आणि २५ जानेवारी १९५७ रोजी त्याचा राजीनामा स्वीकारण्यात आला होता आणि नंतरच्या तारखेपासून त्याला त्याच्या पदावरून मुक्त केले गेले होते. त्याने असेही प्रतिपादन केले की त्याच्या कुटुंबात फाळणी झाली होती आणि त्याला प्रश्नाधीन असलेल्या करारात कोणताही हिस्सा किंवा स्वारस्य नव्हते. वैकल्पिकरित्या असा युक्तिवाद करण्यात आला की जरी अपीलकर्त्याला सदर करारामध्ये स्वारस्य असले तरीही ते अधिनियमाच्या कलम ७ (डी) अंतर्गत गैरप्रकारात येत नाही. या याचिका उत्तरवादी क्र. १ आणि २ यांनी मागे टाकल्या होत्या ज्यांनी अपीलकर्त्याची निवडणूक याचिका लढवली होती.

निवडणूक न्यायाधिकरणाला असे आढळून आले की याचिकाकर्त्याने ज्या दिवशी उमेदवारी अर्ज दाखल केला त्या दिवशी तो सरकारी नोकर नव्हता आणि त्यामुळे निवडणूक अधिकाऱ्याने संबंधित वेळी तो सरकारी नोकर असल्याच्या कारणावरून त्याचे नामनिर्देशनपत्र नाकारण्यात चूक केली होती. निवडणूक न्यायाधिकरणाने अपीलकर्त्याची

कौटुंबिक फाळणी झाल्याचा दावा नाकारला, आणि असे मानले की संबंधित वेळी अपीलकर्ता संयुक्त हिंदू कुटुंबाचा सदस्य होता ज्याने बिहार सरकारशी प्रश्नाधीन करार केला होता. तथापि, त्याच्या मते, सदर कराराचे स्वरूप लक्षात घेता, असे मानणे शक्य नव्हते की अपीलकर्त्याला कलम ७ (डी) अंतर्गत अपात्र होता आणि त्यामुळे असा निष्कर्ष काढण्यात आला की या आधारावर सुद्धा अपीलकर्त्याचे नामनिर्देशनपत्र नाकारण्यात निवडणूक अधिकाऱ्याची चूक होती. निकालात, न्यायाधिकरणाने निवडणूक याचिका मंजूर केली आणि असे घोषित केले की नामनिर्देशनपत्र अयोग्यरित्या फेटाळले गेले होते आणि दोन प्रतिस्पर्धी उत्तरवादींची निवडणूक निरर्थक होती.

या निर्णयाविरुद्ध दोन प्रतिस्पर्धी उत्तरवादींनी पाटणा येथील उच्च न्यायालयात दोन अपील दाखल केले (१९५८ चे निवडणूक अपील क्र. ९ आणि १०). उच्च न्यायालयाने न्यायाधिकरणाच्या निष्कर्षाला पुष्टी दिली आहे की अपीलकर्ता संबंधित वेळी सरकारी कर्मचारी नव्हता. संबंधित वेळी अपीलकर्ता अविभाजित हिंदू कुटुंबाचा सदस्य होता या न्यायाधिकरणाच्या निष्कर्षाशीही ते सहमत होते. करार केल्यानंतर तथापि ते न्यायाधिकरणाने स्वीकारलेल्या दृष्टिकोनापासून भिन्न होते, आणि त्याने असे मानले की त्या कराराचा परिणाम म्हणून अपीलकर्ता अधिनियमाचे कलाम ७ (डी) अंतर्गत अपात्र ठरला होता. या निष्कर्षाने अपरिहार्यपणे हा निष्कर्ष काढला गेला की अपीलकर्त्याचे नामनिर्देशनपत्र योग्यरित्या नाकारण्यात आलेले होते. त्या दृष्टीने उच्च न्यायालयाला याचा विचार करणे आवश्यक वाटले नाही की केवळ उत्तरवादी क्र. १ चीच नव्हे तर उत्तरवादी क्र. २ चीही निवडणूक निरर्थक ठरविण्यात न्यायाधिकरण योग्य होते का ? हे उच्च

न्यायालयाच्या ह्या निर्णयाविरुद्ध विरुद्ध आहे की अपीलकर्ता विशेष अनुमतीने या न्यायालयात आला आहे; आणि त्यांच्या वतीने एकच प्रश्न उपस्थित करण्यात आला आहे की कलम ७ (डी) अंतर्गत अपिलकर्ता अपात्र ठरल्याचा निष्कर्ष काढण्यात उच्च न्यायालयाची चूक होती . या प्रश्नाचा निर्णय नैसर्गिकरित्या, प्रामुख्याने विचाराधीन कराराच्या रचनेवर आणि परिणामावर अवलंबून असतो.

अधिनियमाचे कलम ७ मध्ये संसद किंवा राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यत्वासाठी अपात्रतेची तरतूद आहे. कलम ७ (डी), ज्याप्रमाणे ते संबंधित वेळी लागू होते आणि ज्याच्याशी आम्ही या अपीलमध्ये संबंधित आहोत, ते इतर गोष्टींबरोबरच, एखाद्या व्यक्तीला एखाद्या राज्याच्या विधानसभेचा सदस्य म्हणून निवडण्यासाठी आणि असल्यासाठी अपात्र ठरवण्यात येईल जर स्वतः किंवा कोणत्याही व्यक्तीद्वारे किंवा व्यक्तींच्या संस्था त्यांच्यासाठी विश्वासात किंवा त्यांच्या फायद्यासाठी किंवा त्यांच्या खात्यावर, त्याला वस्तूंचा पुरवठा करण्यासाठी किंवा कोणत्याही कामाच्या अंमलबजावणीसाठी किंवा योग्य सरकारने हाती घेतलेल्या कोणत्याही सेवांच्या कामगिरीसाठी, तरतूद करते. उच्च न्यायालय आणि न्यायाधिकरणाने नोंदवलेल्या समवर्ती निष्कर्षांवर आता वाद घालता येणार नाही की अपीलकर्त्याला प्रश्नाधीन करारामध्ये स्वारस्य आहे ; जेणेकरून कलम ७ (डी) चा पहिला भाग समाधानी आहे. उच्च न्यायालयाला असे आढळले आहे की करार कलम ७ (डी) चा शेवटचा भाग लागू होतो जर उच्च न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार बिहार सरकारने बिहारमधील रहिवाशांना धान्य पुरवठा करण्याची सेवा सोडण्याचे काम हाती घेतले होते आणि अपीलकर्त्यांच्या कुटुंबाच्या व्यवसाय संस्थेने या सेवांच्या कामगिरीसाठी

करार केला होता. कलम ७ (डी) चा शेवटचा भाग असे मांडते की योग्य सरकारने काही विशिष्ट सेवा पार पाडण्याचे काम हाती घेतले आहे आणि अशा सेवांच्या कामगिरीसाठी नागरिकाने करार केला होता. दुसऱ्या शब्दांत, जर एखाद्या नागरिकाने सरकारने हाती घेतलेल्या सेवांच्या कामगिरीसाठी योग्य सरकारशी करार केला असेल तर त्याला कलम ७ (डी) लागू होते. या तरतुदीमुळे दोन प्रश्न अपरिहार्यपणे उपस्थित होतात - योग्य सरकारने कोणत्या सेवा हाती घेतल्या आहेत ? उक्त सेवांच्या कामगिरीसाठी करार करण्यात आला आहे का ?

या टप्प्यावर कराराच्या संबंधित अटींचा विचार करणे आवश्यक आहे. हा करार ८ फेब्रुवारी, १९५६ रोजी बिहारचे राज्यपाल ज्यांचे प्रथम पक्ष म्हणून वर्णन केले जाते आणि व्यवसाय संस्था ज्यांचे द्वितीय पक्ष म्हणून वर्णन केले जाते त्यांच्यात करण्यात आला होता. कराराच्या प्रस्तावनेत असे दिसून आले आहे की प्रथम पक्षाने दरभंगा जिल्ह्यात धान्याची साठवणूक आणि साठा करून विक्रीसाठी सरकारच्या धान्य पुरवठा योजनेच्या अनुषंगाने अन्नधान्य साठवायचे होते ज्यासाठी योग्य परिरक्षक आणि पुरस्कारासाठी निक्षेपग्राही आवश्यक होता. त्यात असेही नमूद केले आहे की दुसऱ्या पक्षाने अशा अन्नधान्याच्या साठ्याचे परिरक्षक आणि निक्षेपग्राही होण्यासाठी अर्ज केला होता कारण पहिल्या पक्ष दुसऱ्या पक्षाला एका दमात किंवा वेळोवेळी अटींवर आणि कराराच्या अंतर्गत स्पष्टपणे निर्दिष्ट केलेल्या पद्धतीने वितरीत करेल किंवा अपरिहार्यपणे सूचित केले जाऊ शकते. कराराचे खंड (उपवाक्य) १ मध्ये अशी तरतूद आहे की, दुसऱ्या पक्षाने, पहिल्या पक्षाच्या निर्देशानुसार, रेल्वे वाघीणीमधून किंवा कोणत्याही

ठिकाणाहून अन्नधान्य ताब्यात घेतले पाहिजे ; त्यानंतर दुसऱ्या पक्षाला ते धान्य त्याच्या दलसिंगसराय येथील गोदामात साठवून ठेवावे आणि पहिल्या पक्षाने मंजूर केलेल्या दुसऱ्या पक्षाच्या गोदामात किंवा पहिल्याने निर्देश दिल्यानुसार दुसऱ्या पक्षाच्या गोदामात वजन केल्यानंतर ते धान्य पहिल्या पक्षाला पुन्हा वितरित करावे. धान्याची वाहतूक दुसऱ्या पक्षाने स्वतः किंवा पहिल्या पक्षाने नियुक्त केलेल्या वाहतूक कंत्राटदाराने करावी. खंड २ दुसऱ्या पक्षावर नोंदवही ठेवण्याची आणि त्याखाली विहित केल्याप्रमाणे हिशोब ठेवण्याची जबाबदारी लादतो. खंड ३ अंतर्गत दुसऱ्या पक्षाने स्वतःच्या खर्चाने आवश्यक असे साठे आणि आस्थापना ठेवण्याचे काम हाती घेतले. खंड ४ ने, त्यानंतर तरतूद केल्याशिवाय अन्नधान्याच्या साठ्याचे रक्षण करणे किंवा नुकसान भरून काढण्याचे बंधन दुसऱ्या पक्षावर लादले आहे. खंड ५ ते ८ आमच्या उद्देशासाठी महत्वाचे नाहीत. कलम ९ मध्ये अशी तरतूद आहे की दुसऱ्या पक्षाने रु.५०००/- ची रक्कम बचत बँक खात्यात जमा करावी जी जिल्हा दंडाधिकारी, दरभंगा यांच्याकडे तारण ठेवलेली आहे आणि खंडात निर्दिष्ट केलेल्या इतर अटींचे पालन करावे. खंड १० दुसऱ्या पक्षाच्या मोबदल्याशी संबंधित आहे. यात अशी तरतूद आहे की या करारातील उपक्रमासाठी प्रथम-पक्ष दुसऱ्या पक्षाला धान्याच्या घाऊक विक्रीसाठी सरकारने वेळोवेळी ठरवून दिलेल्या दरानुसार प्रथम पक्षाच्या किंवा त्याच्या अभिकर्त्याच्या निर्देशानुसार किंवा आदेशानुसार किंवा त्याच्या ताब्यातून हलवण्यात आलेल्या किंवा ताब्यात घेतलेल्या साठ्याच्या मूल्यावर रे. १% मोबदला देण्यास जबाबदार असेल. करार संपुष्टात येण्याच्या कारणास्तव पहिल्या पक्षाने दुसऱ्या पक्षाकडे शिल्लक असलेला संपूर्ण साठा ताब्यात घेतल्यास दुसऱ्या पक्षाला

कोणताही मोबदला दिला जाणार नाही. उर्वरित कलमे (खंड) पुन्हा सांगण्याची गरज नाही.

अशा प्रकारे हे पाहिले जाईल की अटींमध्ये करार हा एक निक्षेप आहे. अन्नधान्याची साठवणूक आणि साठा करण्याचे काम राज्य सरकारला परिरक्षक किंवा जामीनदारावर सोपवायचे होते. त्या संदर्भात अपीलकर्त्यांच्या व्यवसाय संस्थेने अर्ज केला आणि शेवटी निक्षेपग्राही म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. या कराराद्वारे या व्यवसाय संस्थेने राज्य सरकारच्या मालकीच्या अन्नधान्याची साठवणूक व साठा करण्याचे काम हाती घेतले आहे, यात शंका नाही ; आणि जर हे वाजवीपणे मानले जाऊ शकते की सध्याच्या प्रकरणात राज्य सरकारने हाती घेतलेली सेवा ही अन्नधान्याचा साठा करण्याची होती, तर प्रश्नाधीन कराराला कलम ७ (डी) च्या तरतुदी स्पष्टपणे लागू होतील. तथापि, श्री वर्मा, यांनी असे प्रतिपादन केले की राज्य सरकारने हाती घेतलेली सेवा म्हणजे त्यांच्या धान्य पुरवठा योजनेंतर्गत अन्नधान्याची विक्री आहे ; आणि ते असा युक्तिवाद करतात की जोपर्यंत करार दर्शवत नाही की तो या वस्तूंच्या विक्रीसाठी होता तोपर्यंत त्याला कलम ७ (डी) च्या तरतुदी लागू होऊ शकत नाही. दुर्दैवाने राज्य सरकारने धान्य पुरवठ्यासाठी स्वीकारलेली योजना निवडणूक न्यायाधिकरणासमोर मांडली गेली नाही आणि त्यामुळे राज्य सरकारने सुरू केलेल्या सेवांचे नेमके स्वरूप आणि व्याप्ती हे केवळ प्रश्नाधीन कराराच्या संदर्भाद्वारे ठरवले जाते. हे खरे आहे की, हा करार अन्नधान्याची साठवणूक आणि साठ्याशी संबंधित आहे जे राज्य सरकार बिहारमधील रहिवाशांना विकू इच्छित होते ; परंतु असे म्हणता येईल का की अन्नधान्याचा साठा आणि साठवणूक करणे

हा मालाच्या विक्रीचा इतका अविभाज्य किंवा अत्यावश्यक भाग होता की अन्नधान्याचा साठा आणि साठवणूक करण्याचा करार अपरिहार्यपणे त्यांच्या विक्रीचा करार मानला जावा ? आमच्या मते, अन्नधान्याचा साठा आणि साठवणूक हा राज्य सरकारने स्वीकारलेल्या पुरवठा योजनेचा अत्यावश्यक आणि अविभाज्य भाग असल्याचे दाखविले जाते, हा युक्तिवाद स्वीकारणे कठीण आहे.

सैद्धांतिकदृष्ट्या सांगायचे तर अन्नधान्याची विक्री योजना राबविण्याच्या उद्देशाने अन्नधान्याचा साठा आणि साठवणूक करणे आवश्यक आहे असे म्हणता येणार नाही, कारण राज्य सरकारला अशी योजना स्वीकारणे शक्य होईल ज्याद्वारे राज्य सरकारला वस्तूंचा पुरवठा न करता राज्य सरकारला पुरवठा करता येईल ; आणि म्हणून अन्नधान्याचा साठा आणि साठवणूक करणे हे काम काही प्रकरणांमध्ये योजनेशी संबंधित असू शकते आणि त्याचा आवश्यक भाग नाही. हे लक्षणीय आहे की कराराच्या अंतर्गत मालाची विक्री व्यवसाय संस्थेच्या गोदामात कधीच होणार नव्हती. हे नेहमी इतर विक्री, केंद्रे किंवा दुकानांमध्ये होते ; आणि अशा प्रकारे, मालाची साठवणूक आणि साठा आणि त्यांची विक्री यांच्यामध्ये वेळेच्या अंतराचा घटक आहे. या कराराद्वारे व्यवसाय संस्थेवर फक्त एकच बंधन घालण्यात आले होते की ते मालाचे परिरक्षक किंवा निक्षेपग्राही असणे, त्यांना चांगल्या क्रमाने ठेवणे आणि पहिल्या पक्षाच्या निर्देशानुसार वजन केल्यानंतर ते वितरित करणे. हे नाकारता येत नाही की निक्षेपग्राहीसाठी मोबदला त्याच्या ताब्यातून हलवलेल्या किंवा ताब्यात घेतलेल्या साठ्याच्या मूल्यावर रे. १ टक्का दराने निश्चित करण्यात आला आहे ; परंतु ते केवळ गोदामाच्या भाड्यासह मोबदला निश्चित करण्यासाठी कराराद्वारे

अवलंबलेली पद्धत किंवा प्रकार दर्शवते ; ते अप्रत्यक्षपणे देखील वस्तूच्या विक्रीशी कराराचा संबंध दर्शवू शकत नाही. असे म्हणता येईल का की, राज्य सरकारने अन्नधान्य पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून खरेदी करण्यासाठी किंवा खरेदी केल्यानंतर ते गोदामात नेण्यासाठी केलेले करार हे मालाच्या विक्री किंवा पुरवठ्यासाठीचे करार आहेत ? मालाची खरेदी आणि त्यांची वाहतूक ही त्यांची विक्री किंवा पुरवठा करण्याच्या योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी निःसंशय पूर्वतयारी आहे, आणि तरीही राज्य सरकारने शेतकरी किंवा वाहतूक एजन्सी यांच्याशी केलेले करार हा वस्तूच्या विक्रीसाठी एक करार आहे हे मानणे कठीण आहे. आम्ही या कराराच्या महत्त्वाच्या अटींचा बारकाईने विचार केला आहे, आणि नोंदीनुसार आम्ही उच्च न्यायालयाचा निष्कर्ष स्वीकारण्यास अक्षम आहोत की निक्षेप देणारा करार निक्षेपग्राहीवर त्याच्या गोदामात धान्य साठा आणि साठवणूक करून ठेवण्याचे बंधन लादतो जो धान्याच्या विक्रीच्या सेवेच्या उद्देशाने एक करार आहे असे म्हणता येईल जो कलम ७ (डी) च्या अर्थानुसार राज्य सरकारने हाती घेतलेला होता.

असे दिसून येते की उच्च न्यायालयासमोर अपीलकर्त्याने हे विवादित केले नाही की राज्य सरकारने ज्या सेवेची कामगिरी हाती घेतली होती ती सेवा बिहार राज्यातील लोकांना धान्य पुरवठ्यामध्ये समाविष्ट होती ; आणि उच्च न्यायालयाने विचार केला की या सवलतीतून हे अपरिहार्यपणे अनुसरण केले गेले की व्यवसाय संस्थेचा हिस्सा होता आणि तिला बिहार सरकारने हाती घेतलेल्या सेवेच्या कामगिरीसाठी करारामध्ये स्वारस्य होते. आम्हाला असे दिसते की अपीलकर्त्याने दिलेली सवलत अपरिहार्यपणे किंवा आवश्यकतेने

उच्च न्यायालयाने काढलेल्या निष्कर्षापर्यंत पोहोचत नाही. जर राज्य सरकारने हाती घेतलेली सेवा ही धान्य पुरवठा करणारी असेल तर ज्या कराराद्वारे निक्षेपग्राहीने धान्य साठवून ठेवण्याचा करार केला तो धान्य पुरवठ्याचा करार होता हे कसे अनुसरले जाते ? ते तांत्रिक वाटू शकते, परंतु एखाद्या नागरिकावर अपात्रता लादणारी वैधानिक तरतुदी हाताळताना केवळ एक व्यापक आणि सामान्य दृष्टीकोन घेणे आणि ते तांत्रिक आहेत या आधारावर वेगळेपणाच्या आवश्यक मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष करणे अवास्तव होईल. संकुचित प्रश्न असा आहे की : जर राज्य सरकारने धान्य पुरवठा करण्याचे काम हाती घेतले, तर तो धान्य पुरवठ्याचा करार आहे का ?; आमच्या मते, या प्रश्नाचे उत्तर नकारात्मक असणे आवश्यक आहे ; म्हणूनच आम्हाला असे वाटते की उच्च न्यायालयाने कराराच्या परिणामाची योग्य प्रशंसा केली नाही जेव्हा त्यांनी असे मानले की या कराराने अपीलकर्त्याचे प्रकरण कलम ७ (डी) च्या गैरप्रकारात आणले.

आपल्या निष्कर्षाप्रत येताना उच्च न्यायालयाने विचार केला की एन. सत्यनाथन वि. के. सुब्रमण्यन¹ मधील या न्यायालयाच्या निर्णयाने आपल्या मताचे समर्थन केले आहे. त्या प्रकरणात अपीलकर्ता जो कंत्राटदार होता त्याने केंद्र सरकारशी करार केला होता ज्याद्वारे त्याने गव्हर्नर जर्नल यांच्याशी करारामध्ये नमूद केलेल्या कालावधीसाठी सर्व टपाल वस्तूंच्या स्थानांतर आणि वाहतुकीसाठी मोटार वाहन सेवेच्या तरतुदीसाठी करार करण्याची ऑफर दिली होती आणि गव्हर्नर जर्नल यांनी ऑफर स्वीकारली होती. त्याचा विचार म्हणून सरकारने कंत्राटदाराला कराराच्या निर्वाहादरम्यान दरमहा २०० "

1 (१९५५) २ एस. सी. आर. ८३.

त्याच्याद्वारे प्रदान केलेल्या सेवेसाठी त्याचा मोबदला म्हणून " देण्यास सहमत झाले होते. असे दिसून येते की या करारावर दोन प्रश्न या न्यायालयासमोर उपस्थित झाले होते. प्रथम अशी विनंती करण्यात आली होती की केंद्र सरकारने अधिनियमाचे कलम ७ (डी) च्या अर्थामध्ये कोणतीही सेवा हाती घेतली आहे असे म्हणता येणार नाही जेव्हा त्याने कंत्राटदारामार्फत मेलबॅग आणि टपाल वस्तू वाहून नेण्याची व्यवस्था केली. हा वाद या आधारावर नाकारण्यात आला की टपाल मेल सेवेसाठी तरतूद करण्यासाठी सरकार सार्वभौम राज्य म्हणून आपले कर्तव्य पार पाडण्यास बांधील नसले तरी प्रत्यक्षात भारतीय टपाल कार्यालय अधिनियम अंतर्गत त्याने ते सार्वजनिक सोयीसाठी तसे करण्याचे हाती घेतले होते. " हे सांगता येत नाही ", न्यायमूर्ती सिन्हा, यांनी त्यावेळेस असे निरीक्षण नोंदवले की, " टपाल विभाग अतिशय उपयुक्त सेवा देत आहे, आणि अपीलकर्त्याने सरकारशी केलेल्या करारानुसार अशा प्रकारची सेवा निर्दिष्ट मार्गावर प्रदान करण्याचे वचन दिले आहे " ; आणि ते पुढे म्हणाले, " सध्याचे प्रकरण हे अधिनियमाचे कलम ७ (डी) अंतर्गत विचारात घेतलेल्या कराराचे एक सरळ उदाहरण आहे ". हे सरळ उदाहरण, आमच्या मते, अधिनियमाचे कलम ७ (डी) मध्ये येणाऱ्या करारांचे वर्ग आणि प्रकार स्पष्टपणे समोर आणते. सरकारने निर्दिष्ट सेवा किंवा निर्दिष्ट सेवा प्रदान करण्यासाठी हाती घेणे आवश्यक आहे आणि करार सदर सेवा किंवा सेवा प्रदान करण्यासाठी असणे आवश्यक आहे. एन. सत्यनाथन ^(१) यांच्या बाबतीत कराराने नेमके तेच केले होते. हे पाहणे कठीण आहे की हे प्रकरण, उच्च न्यायालयाचा निष्कर्ष की मालाची साठवणूक

आणि साठा करण्याचा करार हा त्या ठिकाणच्या रहिवाशांना पुरवठा आणि विक्रीची सेवा देण्यासाठीचा करार आहे, याला कसे आधार आहे असे म्हणता येईल.

या संदर्भात श्री. झा, उत्तरवादींसाठी, यांनी मद्रास उच्च न्यायालयाने व्ही. व्ही. रामास्वामी वि. निवडणूक न्यायाधिकरण, तिरुनेलवेली ^(१) या प्रकरणात दिलेल्या निर्णयाकडे आमचे लक्ष वेधले आहे. त्या प्रकरणात न्यायालय चार करारांशी संबंधित होते ज्याद्वारे करार करणाऱ्या पक्षाने " मद्रास सरकारच्या मालकीचा राखीव धान्य साठा ठेवण्यास, सुरक्षितपणे साठवून ठेवण्यास आणि सरकारच्या निर्देशांनुसार त्याची विल्हेवाट लावण्याचे " मान्य केले. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, तो केवळ अन्नधान्याचा साठा आणि साठवणूकच नव्हे तर त्याची विल्हेवाट लावण्याचाही करार होता आणि त्याचा स्वाभाविक अर्थ असा होता की हा करार सेवेसाठी होता जी राज्य सरकारने कामगिरीसाठी हाती घेतली होती. हा निर्णय प्रस्तुतच्या अपीलातील उत्तरवादींना मदत करू शकत नाही.

निकालात आम्ही असे मानतो की उच्च न्यायालय, न्यायाधिकरणाचे निष्कर्ष बदलण्यात न्याय्य नव्हते की प्रश्नाधीन करार अधिनियमाचे कलम ७ (डी) च्या तरतुदी लागू करत नाही. त्यामुळे अपील मंजूर करून उच्च न्यायालयाने दिलेला आदेश रद्द केला

(१) (१९९५) २ एस. सी. आर. ८३

पाहिजे. आम्ही शेवटी या प्रकरणाचा निपटारा करू शकत नाही, कारण एक प्रश्न अद्याप विचारात घ्यायचा आहे आणि तो म्हणजे अपीलकर्त्याचे नामनिर्देशनपत्र चुकीच्या पद्धतीने फेटाळण्यात आले आहे हा निष्कर्ष या निर्णयाप्रत येईल की केवळ उत्तरवादी १ चीच नव्हे तर उत्तरवादी २ ची निवडणूक देखील निरर्थक असल्याचे घोषित करण्यात यावे . निवडणूक न्यायाधिकरणाने संपूर्ण निवडणूक रद्दबातल ठरवली आहे आणि उच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या त्यांच्या संबंधित अपीलांमध्ये दोन्ही उत्तरवादींनी त्या निष्कर्षाच्या अचूकतेला आव्हान दिले आहे. तथापि, उच्च न्यायालयाने असा विचार केला की अपीलकर्त्याचे नामनिर्देशनपत्र योग्यरित्या फेटाळले गेले असल्याने इतर मुद्द्याला सामोरे जाणे अनावश्यक होते. या मुद्द्यावर आता उच्च न्यायालयाला विचार करावा लागणार आहे. म्हणून, आम्ही उच्च न्यायालयाने दिलेला आदेश रद्द करतो आणि त्यावरील कारवाई इतर प्रश्नांना सामोरे जाण्यासाठी आणि कायदानुसार अपील जलदगतीने निकाली काढण्यासाठी परत पाठवतो. या प्रकरणाच्या परिस्थितीत आम्ही असे निर्देश देतो की पक्षकारांनी स्वतःचा खर्च या न्यायालयात उचलावा. उच्च न्यायालयातील खर्च हा त्यापुढील अपीलातील खर्च असेल.

अपील मंजूर.

XXXX

(१) (१९९५) ८ इ. एल.आर. २३३.

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाचा मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेत त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहिल आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय आले आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणीकरिता वैध मानला जाईल.

XXX